

Суадносна вяртаюцца да нас адпаведныя паняцці, вяртаецца і смехавае напаўненне, якое яны ўносяць у творы А. Т. Аверчанкі. Так, паняцці «великий пост», «свеченный кулич», якія зусім нядаўна амаль не ўжываліся, сёння ўваходзяць у нашае светаўспрыманне.

Зробім са сказанага некаторыя высновы. Смехавае напаўненне гумарэскі мяняецца з пятам гістарычнага часу. Таму гэтае напаўненне для кожнага пакалення чытачоў сваё. Яно залежыць ад узроўню падрыхтаванасці да ўспрыняцця, ведання гісторыі, культуры, традыцый. Смехавае напаўненне твора звязана з магчымасцямі ўспрыняцця чытачом паняццяў састарэлых альбо, наадварот, новых. Ёсць, праўда, выпадкі, калі старое ўзнаўляецца (як у наш час), тады вяртаецца і «надзённасць» твораў таго ці іншага аўтара, адраджаецца і яго сапраўдны смех.

¹ Аверченко А. Т. Кривые углы. М., 1989. С. 24.

² Там же. С. 24—25.

³ Там же. С. 29.

А. В. САКАЛОВА

ДА ГІСТОРЫІ ЛІТАРАТУРНАЙ СПРЭЧКІ А. І. ЭРТЭЛЯ З Л. М. ТАЛСТЫМ

Вясной 1884 г. ў развіцці творчасці А. І. Эртэля пачаўся якасна новы этап, які характэрны ўзнікненнем такіх значных аповесцей, як «Минеральные воды» і «Две пары». Гэта быў час, калі ў душы пісьменніка рэзка абвастрылася пачуццё неакрэсленасці як у асабістым, так і ў грамадскім жыцці. Прыгнятала адсутнасць дакладнага жыццёвага арыенціру, без чаго, згодна з прыродай свайго таленту, пісьменнік не мог плённа працаваць. У напісанай некалькі пазней аўтабіяграфіі ён адзначыў, што ў той час чытаў «Исповедь» Л. Толстого і «находился в периоде самого мрачного отчаяния...» «В «Исповеди», — пісаў Эртэль, — я выдзіў такой жа працэс адчайня, но не мог понять тот выход из отчаяния, который уже мелькал перед автором «Исповеди». Я ўкажу на свой рассказ того времени «Пятихины дети» («Вест. Ев.» 1883 или начало 1884), где до известной степени отражается тогдашнее состояние моего духа. Я выдзіў сумятыцу і своей, і агульнай жыццёвай; я знаў, што ў гэтай сумятыце чалавеку будзе лягчэй жыць, калі асабістыя тэ ілі іныя знешнія перамены... асабістыя мыслі аб палітычнай свабодзе, аб нацыяналізацыі зямлі, аб нязвержэнні дэспатызму»¹.

У гэты час Эртэль зблізіўся з мастаком М. М. Ге, пісьменнікам Р. А. Мачэгам, М. А. Бакуніным (братам вядомага рэвалюцыянера-анархіста) і іншымі вядомымі прадстаўнікамі інтэлігенцыі. Гэтыя сустрэчы з ім былі для яго вельмі карыснымі і знайшлі адлюстраванне пасля ў шэрагу твораў. Прыгадваючы гэты час, Эртэль пісаў: «В спорах Ге со мною, с Мачетом, жившим в то время в Твери, с Бакуниным и с Петрункевичами выяснились передо мною многие стороны в мыслях Л. Толстого, выяснилось многое несостоятельное в моих прежних воззрениях и, наоборот, выяснилось кое-что несостоятельное и произвольное в мыслях Л. Н. Толстого и его горячего сторонника Н. Н. Ге. Одним словом, тверская жизнь первых двух зим (85—86, 86—87) дала мне возможность утвердить мое мировоззрение на гораздо более широких основаниях, чем прежде, и найти смысл в этой кажущейся сумятице жизни»².

Імкнучыся да больш глыбокага пранікнення ў сутнасць супярэчнасцей свайго часу і да вызначэння свайго шляху пісьменніка ва ўмовах рэакцыі, Эртэль пашырае кола сваіх літаратурных захапленняў. Яго прывабляе цяпер творчасць Дагастаўскага, Гаршына і асабліва Л. Толстого. А ў 1885 г. адбылася асабістая сустрэча Эртэля з Талстым, але яна, як лічыў Эртэль, чаканага выніку не дала. Невялікая аповесць «Жадный мужик», напісаная пад уплывам «талстоўства» і надрукаваная ў выданні «Посредник» (1986 г.), так і засталася эпізодычнай з'явай у яго творчасці. Пазней, у адным з лістоў да В. Г. Караленкі Эртэль вызначыў свае адносіны да Л. Толстого і «талстоўства» такім чынам:

«Не буду отрицать того, — пісаў ён, — что многое в мыслях Л. Н. Толстого представляется мне верным и глубоким до поразительности, но я расхожусь с ним в его отношениях к общественности, к учреждениям, к средствам борьбы со злом, и до известной степени — к так называемой цивилизации»³.

Сутнасць грамадскай сумяты, аб якой неаднаразава гаварыў пісьменнік у аўтабіяграфіі і пісьмах, у нейкай ступені раскрываецца ў апавяданні «Пятихины дети», надрукаваным у 1884 г. ў часопісе «Вестник Европы». Але глыбей і грунтоўней праілюстравана ў аповесці «Две пары», якая ўпершыню з'явілася ў часопісе «Русская мысль» у 1887 г. (кн. 8, 9). Гэта, мусіць, адзіны значны твор пісьменніка, не звязаны з падзеямі пэўнага часу. Тое, што паказана ў ім, магло

мець месца ў любы час парэформеннай эпохі. І У. І. Кузняцоў мае рацыю, адзначаючы, што аповесць гэтая «не является беллетристической иллюстрацией к политическим дискуссиям 70—80-х гг., она богата содержанием общечеловеческим». Слушная яго заўвага і аб тым, што «Две пары» — приметная вежа художественной зрелости писателя, его уверенного перехода... к более крупной форме»⁴.

Аповесць можна разглядаць як твор палемічны ў адносінах да рамана Л. М. Талстога «Анна Каренина». Эртэль ставіць шэраг персанажаў сваёй аповесці ў абставіны персанажаў Талстога і, карыстаючыся мастацкімі адкрыццямі вялікага пісьменніка, імкнецца падвесці чытача да вываду, які адрозніваецца ад талстоўскага разумення грамадскіх з'яў, тыповых для парэформеннага часу.

У аповесці Эртэля, як і ў рамане Талстога, дзве ярка выяўленыя сюжэтныя лініі. У адной з іх, галоўнай, адлюстроўваецца жыццё арыстакратаў, у другой — жыццё вёскі. Сістэма ўзаемасувязі асноўных персанажаў абодвух ліній у аповесці Эртэля таксама талстоўская. Уплыў Талстога выяўляецца і ў характарах персанажаў, і ў паказе сямейных адносін, а ў асобных выпадках — і ў выкарыстанні мастацка-выяўленчых сродкаў.

Вось з якіх дэталей складаецца характарыстыка ўнутранага свету Дзмітрыя Арсеньевіча Ляцяціна — аднаго з асноўных дзеючых асоб аповесці Эртэля:

«Когда речь касалась его задушевнейших взглядов на жизнь, он имел привычку не без гордости утверждать, что он вынес из нигилизма 60-х годов все, что было хорошего и здорового в нигилизме; он любил иногда щегольнуть цитатой из Писарева и сослаться на ту или иную сцену из романа «Что делать?» — впрочем, исключительно на те только сцены, где описывается внешний порядок жизни, комфорт, разумное отношение к страстям и к здоровью и «рациональные» взгляды на распределение труда между супругами. Вообще он любил все удобное, здоровое и комфортабельное и, если не особенно возмущался противоположным этому, то единственно руководясь «рациональной гигиеной» собственной своей души, единственно только потому, что берег свое спокойствие и равновесие; это на его языке носило наименование «трезвой философии»⁵.

У характарыстыцы Дзмітрыя Арсеньевіча Ляцяціна без цяжкасцей пазнаецца чалавек тыпу Аляксея Аляксандравіча Карэніна. Ёсць, бязумоўна, дэталі адрознення, але сутнасць іх адна: абодва яны арыстакраты да мозгу касцей, і адносіны да іх з боку пісьменнікаў аднолькавыя. Талстой называе свайго героя «государственной машиной», Эртэль свайго некалькі мадней — «усовершенствованной зоологией».

А вось характарыстыка яго жонкі Мар'і Паўлаўны. Яна толькі што прыехала з-за мяжы і была незвычайна ўзбуджана.

«Возвратившись на свою «рациональную» квартиру на углу Сергеевской и Литейной, она испытала даже такой прилив отвращения ко всему этому, ко всей своей разумной жизни, ... что ей стало страшно. И больше всего ей стало страшно, когда она встретила мужа и вдруг взгляделась в его черты, как в чуждые ей черты, и где-то в глубине души почувствовала, что между нею и мужем встало что-то новое, странное, прежде не знакомое ей, — встала какая-то преграда»⁶.

У характарыстыцы ўнутранага свету ды і ў знешнім абліччы Мар'я Паўлаўна, як і Ганна Аркадзьеўна, была вельмі прыгожая, але мы не адчуваем яе прыгажосці і паэтычнасці ўнутранага свету ў такой меры, як у Ганны (тут ужо адчуваецца несумерснасць пісьменніцкай адаронасці аўтараў), але і сямейны разлад мужа і жонкі ў Эртэля адлюстраваны, бясспрэчна, па ўзору Талстога. У Ляцяціна таксама ўсё «переворотилось», як і ў Карэніных, але прычыны «переворота» розныя. Тое, што Талстой выяўляў у маральна-этычным асвятленні, Эртэль прадставіў у сацыяльным плане і зрабіў гэта свядома, у поўнай адпаведнасці з агульнай задумай свайго твора.

Геранія Эртэля — жанчына вельмі тонкай і пяшчотнай, добрай і чулай душы. Замуж яна выходзіць па каханню, але дамовілася з мужам адразу ж разысціся, калі яно, гэта каханне, у каго-небудзь з іх згасне. Тут адчуваецца, безумоўна, захапленне мужа і жонкі раманам М. Чарнышэўскага «Что делать?». Мар'я Паўлаўна таму і адчула агіду да мужа, што захапленне яго «нигилизмом» 60-х гг. было павярхоўным, наносным, не больш як «данівай модзе», у той час як яна, яшчэ можа няясна, не зусім свядома, але імкнулася да паўнакроўнага чалавечага жыцця, да таго, каб адчуваць сябе карыснай людзям. «Комфортабельный» дом Ляцяціна таму і быў ёй прыкры, што асуджаў яе на вобраз жыцця жывёлы ці «усовершенствованной зоологии».

Падабенства сюжэтных сітуацый твораў абодвух пісьменнікаў праяўляецца і ў тым, як Эртэль адлюстроўвае паступовае ўзмацненне варажасці ва ўзаемаадносінах мужа і жонкі, і ў тым, як яны падышлі да поўнага разрыву адносін, і ў тым, што да гэтага часу ў іх быў сын, і што ён застаўся з бацькам, і ў тым, як паводзіў сябе Ляцяцін, даведаўшыся пра здраду яму Мар'і Паўлаўны, і ў тым, як ён, засмучаны, «обрел душевное равновесие, как только погрузился в свои дела» (Карэнін — у сенатарскія, Ляцяцін — у банкаўскія).

Збліжаючы Ляцяціных з Карэнінымі, Эртэль тым самым падкрэсліў і другую важную думку. Ён выказаў сваю згоду з думкай Талстога аб тым, што хлусня і фальш у жыцці арыстакратаў вядзе да маральнага падзення і поўнага выраджэння. Аднак, у адрозненне ад Талстога, які выкрываў у сваім рамане арыстакратаў і абараняў маёмасных дваран, якія не страцілі, па яго меркаванню, сувязі з сялянствам, Эртэль не бачыць паміж імі істотнай розніцы. Ён лічыў, што маёмасныя дваране вядуць такі ж паразітычны лад жыцця, як і арыстакраты вялікіх гарадоў, і пераканаўча паказаў гэта ў сваёй аповесці.

Асуджэнне паразітычнага жыцця маёмаснага дваранства звязана ў аповесці Эртэля з развіццём другой сюжэтнай лініі і з вобразам Сяргея Пятровіча. Гэты вобраз таксама мае сувязь з раманам Талстога. У лёсе Мар'і Паўлаўны ён адыграў амаль такую ж ролю, як Вронскі ў лёсе Ганны Карэнінай, але ідэйная функцыя яго ў аповесці Эртэля іншая. Яна звязана не столькі з функцыяй Вронскага, колькі з тымі тэндэнцыямі ў рамане Талстога, якія Эртэль лічыў гістарычна беспадстаўнымі.

У адрозненне ад цынічнай «філасофіі» Ляцяціна, якая зводзіцца да таго, каб «братъ от жизни все те наслаждения, которые совпадают со здоровьем и благоразумием, и стремиться день ото дня расширить сферу этих наслаждений», жыццёвая філасофія Сяргея Пятровіча вызначалася народніцкай тэорыяй «культурніцтва» і ўпэўненасцю ў тым, што ён як памешчык, жывучы ў вёсцы, робіць разам з сялянамі патрэбную для ўсіх справу — здабывае хлеб.

У спрэчках Сяргея Пятровіча з Ляцяціным Мар'я Паўлаўна становілася на бок Сяргея Пятровіча, якога пакахала, паверыўшы ў яго ідэалы. У вёсцы яна адчула сябе птушкай, вызваленай з клеткі. Цяпер яна як бы па-новаму пачала жыць.

У паказе новага ладу жыцця Мар'і Паўлаўны Эртэль, безумоўна, пераклікаецца з паказам жыцця Канстанціна Левіна, але толькі ў той частцы сюжэтнай сітуацыі, якую ён, Эртэль, лічыць праўдзівай у Талстога. Захапляючыся прыгажосцю высковай прыроды і каханнем да Сяргея Пятровіча, сама Мар'я Паўлаўна не прымае ўдзелу ў сялянскай працы. Нічога, па-сутнасці, не робіць і Сяргей Пятровіч, хоць сур'ёзна лічыць, што ён заняты агульнай з сялянамі справай. Эртэль не можа пісаць аб тым, чаго не бачыў у жыцці. Відавочна, што ён не падзяляе надзеі Талстога на магчымасць збліжэння выскowych памешчыкаў з сялянамі.

Паглыбляе праблему і другая сюжэтная лінія — узаемнае каханне цесляра Фёдара, выхадца са збыднелай сялянскай сям'і, і Лізы — дачкі заможнага мужыка Івана Пятрова. У развіцці гэтай лініі пісьменнік таксама арыентаваўся на Талстога, але ўжо з мэтай паказаць, што сялянства не падрыхтавана пайсці на збліжэнне з дваранамі і наўрад ці калі пойдзе.

Фёдар не можа ажаніцца з Лізай, нягледзячы на тое, што Сяргей Пятровіч, апантаны ідэяй дапамагчы сялянам эканамічна і далучыць іх да культуры, вырашыў падараваць свайму любімаму работніку частку сваёй зямлі і гэтым самым ліквідаваць адзіную, як ён лічыў, перашкоду на шляху да шчасця закаханых. Але ў яго нічога не атрымалася.

Эртэль вельмі добра ведаў жыццё сялян і памешчыкаў. Ва ўзаемаадносінах тых і другіх пісьменнік бачыў і праўдзівую адлюстраваную такімі супярэчлівымі тэндэнцыямі, якія праяўляліся іншы раз у самых нечаканых, цяжка вытлумачальных формах. У сюжэтных сітуацыях Фёдара і Лізы пісьменнік прывёў у дзеянне найбольш тыповыя з іх. Бацькі Фёдара не дазволілі яму ажаніцца таму, што бачылі ў ім адзіную апору ў сваім бедным жыцці і ў адпаведнасці з патрыярхальнай традыцыяй верылі, што сын без іх благаслаўлення не ажэніцца, тым больш дзесяці там, на чужыне (Фёдар працаваў цесляром далёка ад сваёй вёскі). Бацькі ж Лізы, захопленыя буржуазнымі адносінамі, хацелі бачыць мужам сваёй дачкі сына карчмара. Да таго ж і тыя, і другія не верылі, і як выявілася, мелі на тое падставу, у шчырасць пачуццяў барына. У аповесці ёсць шэраг карцін, дзе праяўляюцца недаверлівыя, а часам і рэзка варожыя адносіны сялян, асабліва бацькоў Лізы і карчмара Арэф'ева, да Сяргея Пятровіча. Намаганні Сяргея Пятровіча зблізіцца з сялянамі закончыліся няўдачай. Сяляне не прынялі ні яго зямлі, ні яго культуры. Не звярнулі яны ніякай увагі і на словы Сяргея Пятровіча аб намеры адкрыць у вёсцы школу.

Прызнаўшы сваё паражэнне, Сяргей Пятровіч быў вельмі абураны і, звяртаючыся да жонкі, крычаў: «Хлопочи после этого за них, старайся! Я тебе тысячу раз говорил, что это скоты и скоты!»⁷.

Аднак, ён хутка супакоіўся. Тое, чым Сяргей Пятровіч адрозніваўся ад Ляцяціна і што прываблівала ў ім Мар'ю Паўлаўну, Эртэль справядліва лічыў неістотным. Сяргей Пятровіч, як і Ляцяцін, падкрэслівае пісьменнік, быў перш за ўсё барынам. Ён больш за ўсё любіў сябе, сваё высокае прывілеяванае становішча ў грамадстве. Захапленне Сяргея Пятровіча перадаваемым, як яму здавалася, ідэямі «культурніцтва» пісьменнік вызначае як праяўленне ўсяго таго ж барскага жадання лічыцца прыстойным.

Мар'я Паўлаўна, прыглядаючыся да вобразу жыцця Сяргея Пятровіча, зразумела, што яна трапіла, па словах пісьменніка, «из огня да в полымя», хоць замуж яна выходзіла не па «вспышке страсти». У адным са сваіх лістоў да Чарткова Эртэль, ведаючы, што пункт гледжання яго карэспандэнта талстоўскі і што ў тлумачэнні вобразу Мар'і Паўлаўны яны не сыдуцца, заўважыў: «Мне думается, моя Марья Павловна несчастна, но не грешна. Ведь «рациональное животное», ее первый муж, решительно умерщвлял ее живую душу, решительно превращал ее в самку»⁸. Па сутнасці такім жа аказаўся і другі. Цяпер становішча яе ў сям'і стала больш складаным і больш цяжкім, чым раней.

«Нет, — думала она, ничего не изменилось. Та же мебель, те же принадлежности комфорта и гигиены, те же удобные щегольские вещи окружают ее... Тот же распорядок дня. Правда, рядом с нею за столом сидит теперь другой мужчина, с другими чертами лица, с другими манерами, с другим тембром голоса, но же начинается тот и кончается этот — она не знала» (падкрэслена пісьменнікам — А. С.)⁹.

Цяжкае маральнае становішча Мар'і Паўлаўны абумоўлена разуменнем страты тых надзей на змены жыцця — і сялянскага, і свайго ўласнага, якія звязваліся ў яе душы з Сяргеем Пятровічам.

У канцы аповесці Эртэль падкрэсліў, што знешняе прымірэнне герояў было вымушаным. Напружана ўглядаючыся ў краявіды, якія мільгаюць за вакном цягніка, што вязе яе ў Маскву, яна думае: «Что же мне делать? Что же мне делать с собою?» Жыццё ўяўляецца ёй глухім і змрочным. Эртэль не асуджае сваю гераіню. Паставіўшы яе амаль у такія ж абставіны, як і Талстой Ганну Карэніну, ён адэньвае яе сітуацыю не з пазіцыі помсты, як гэта імкнецца зрабіць Талстой, а з таго, што аб'ектыўна зыходзіла з рамана Талстога — вінавата не Ганна, а тое арыстакратычнае грамадства хлусні і фальшы, якое зацкавала яе. Інакш кажучы, Эртэль, супастаўляючы сваю гераіню з гераіняй Талстога, імкнецца даць дзярозую, да канца рэалістычную адэнку падобным з'явам у сямейных адносінах. Праблема эмансipaцыі жанчыны хвалявала Эртэля даўно, яна была вылучана ім яшчэ ў апавяданні «Офицерша», якое ён лічыў амаль ці не самым лепшым сваім творам. Цяпер жа, у аповесці «Две пары», ён, па сутнасці, адхіліў пункт гледжання Талстога на гэтую праблему і выказаў сваю згоду з тым, як яна, гэтая праблема, рашалася дэмакратамі 60-х гг. — Чарнышэўскім, Пісаравым, Сляпцовым і іншымі. Імкненне жанчыны да свабоднага і раўнапраўнага жыцця ў грамадстве Эртэль лічыў з'явай натуральнай і правамернай.

¹ Эртэль А. И. Письма. М., 1909. С. 29—30.

² Там жа. С. 35.

³ Там жа. С. 181.

⁴ Кузнецов В. И. // А. И. Эртэль. Рассказы. Очерки. Повесть. Письма. Воронеж, 1984. С. 17.

⁵ Там жа. С. 195—196.

⁶ Там жа. С. 197.

⁷ Там жа. С. 273.

⁸ Эртэль А. И. Письма. С. 99—100.

⁹ Эртэль А. И. Рассказы... С. 286.